

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО НАПОВНЕННЯ КИЄВОРУСЬКОЇ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Юрій МАКСИМ'ЮК

*Івано-Франківський богословський університет імені св. Івана Золотоустого,
кафедра богослов'я, вул. Гарбарська, 22, 76019, Івано-Франківськ, Україна*

В статті досліджується етнорелігійна парадигма розвитку киеворуського суспільства крізь призму християнства, що сприяло державному та національному об'єднанню, формуванню уніфікованого гуманістичного світогляду Київської Русі. Визначено, що національна складова киеворуського християнства вирізняється в українській християнській традиції віротерпимістю, толерантністю та відкритістю до змін.

Ключові слова: *етнос, релігія, нація, християнський світогляд.*

В статье исследуется этнорелигиозная парадигма развития киеворусского общества в контексте христианства, которое способствовало государственному и национальному объединению, формированию унифицированного гуманистического мировоззрения Киевской Руси. Определено, что национальная составляющая киеворусского христианства отличается в украинской христианской традиции веротерпимостью, толерантностью и открытостью к изменениям.

Ключевые слова: *этнос, религия, нация, христианское мировоззрение.*

In the article the ethnic and religions paradigm of development of Kievan Rus society is probed through the prism of christianity, which was instrumental in a state and national association, forming of compatible humanism world view of Kievan Rus. The author proved, that the national constituent of Kievan Rus christianity is selected in Ukrainian christian tradition toleration, tolerance and openness, to the changes.

Keywords: *ethnos, religion, nation, christian tradition.*

Постановка проблеми. Втілення національного конструкта в суспільному житті українців є актуальним, оскільки в умовах переважаючого прагматичного світогляду, навіть у релігійному середовищі, вирішення проблеми національного набуло практичного звучання, наявний світоглядний плюралізм, який слід враховувати у процесі творення єдиного національно-релігійного середовища, є яскравим свідченням недостатньої присутності релігійного у контексті прогностичної експлікації проблем національної та духовної безпеки в Україні.

Проблема витоків етнорелігійного наповнення українського націєтворення вимагає з'ясування межовості й витоків формування українського етносу, а також історичних виявів ролі релігії в етнорелігієгенезі українців. У цій розвідці ставимо перед собою завдання

також визначити характерні риси становлення української християнської культури, яка вплинула на формування середньовічного киеворуського суспільства IX -XIII ст. Тривалим лихоліттям стали для України складні історичні реалії національно-релігійного генезису, які ламали сталість істинного буття нації, таким чином продукуючи багатоконтекстуальну кризу, виходи з якої були знайдені в наступні історичні епохи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема національного наповнення багатогранної творчості та діяльності киеворуських мислителів висвітлена в працях М. Брайчевського¹, С. Кияка², А. Колодного³, Т. Лозової⁴, А. Макарової⁵, В. Рички⁶, Л. Филипович⁷ та інших.

Виклад основного матеріалу. Філософським підґрунтям появи національної спільноти, згідно з румунським дослідником М. Еліаде, є міф, який формує своєрідну уяву нації, що у свою чергу стає можливою після двох епохальних подій, це великі географічні відкриття та винайдення друкарства⁸. У цій площині важливими є не стільки історичні події, скільки дійові особи, спільноти - творці ідентичності Київського християнства. Саме тому особливо актуальною є проблема дослідження суті ідентичності виразника національної єдності – українського християнства, звільнивши його від суто історичного підтексту, повернувши йому первісне філософсько-богословське значення. В контексті дослідження поняття «релігійно-філософський модус» вживається для визначення особливого характеру християнства київської традиції, його ідентичності, а також тотожності із вселенським християнством. Загалом релігійно-філософський модус є структурним наповненням, через яке з усією повнотою реалізуються всі сутнісні форми буття його головного репрезентанта – християнської релігії в конкретних національно-історичних умовах⁹. Релігійно-філософський модус покликаний самостійно створити певну онтологічну систему координат, витворюючи її комплексний образ.

¹ Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. К.: Наукова думка, 1988. 261 с.

² Кияк С. Ідентичність українського католицизму : генезис, проблеми, перспективи. Івано-Франківськ, 2006. 361с.

³ Колодний А. Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. Львів: Логос, 1996. 182 с.

⁴ Лозова Т. Творчість Климента Смолятича як парадигма філософствування в духовній культурі Давньої Русі. *Філософські обрії*. №23. С. 46-58.

⁵ Макарова А. Філософсько-релігійні погляди Іларіона Київського // *Християнство в Україні на межі третього тисячоліття*. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С.54.

⁶ Ричка В.М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект). К., 1997 208 с.

⁷ Филипович Л. Етнорелігійне самовизначення українців: історичні етапи і характерні риси // *Релігія і соціум*. 2008. № 2. С. 68-76.

⁸ Еліаде М. Священное и мирское. М.: Изд-во МГУ, 1994. С. 53.

⁹ Кияк С. Ідентичність українського католицизму : генезис, проблеми, перспективи. Івано-Франківськ, 2006. С. 35.

Характерними рисами у визначенні національних особливостей модусу українського християнства київської традиції виступають такі ідентифікуючі чинники, як етнос та релігія в їх історичній ретроспективі та еволюційному становленні. Ці ідентифікуючі характеристики раннього українського християнства висвітлювались у працях цілого ряду українських мислителів середньовіччя, зокрема митрополитів Іларіона, Клима Смолятича.

Для розгляду характеру зв'язку між нацією і релігією відомий український дослідник-релігієзнавець В. Єленський визначає наступні складові розуміння поняття нації в релігійному контексті. Це поняття пов'язується передусім з такими смисловими конотаціями як політика, суспільство, держава. А це у свою чергу свідчить про приналежність нації до визначеної територіально політичної, а не винятково мовно-релігійної спільності¹⁰.

Досліджуючи роль релігії в формуванні українського етносу, знаходимо такі вияви ролей етнічного і релігійного, як поєднання етнічного і релігійного, етнічне у ролі визначального чинника етнорелігієгенезу; домінування релігійного або етнічного в етнорелігієгенезі.

Проблема поширення християнства у Київській Русі до початку X ст. є багатоаспектною та ідентифікуючою з точки зору розуміння національного, соціального, культурного, а також релігійного розвитку Київської держави. У науковій думці її вивчення відбувається за допомогою аналізу наступних базових аспектів, з'ясувавши які можна скласти певне уявлення про співіснування язичництва та християнства на теренах Київської Русі, про роль та значення в цей період нової релігії та, власне, про передумови прийняття християнства, яке здійснив князь Володимир Великий. Йдеться про аналіз археологічних та письмових історичних джерел, які проливають світло на передумови та причини прийняття християнської релігії та відмови від язичницького політеїзму, наповненого пантеїстичним сприйняттям, яке згодом перейняла та увібрала в себе київська християнська традиція¹¹.

Першим епохальним сплавом геополітичних потреб і духовних реалій стали владні дії князя Володимира, що «утверджував християнство... силою меча і вогню». Характеристика духовних надбань київського християнства дає підстави розглядати прийняття християнства як «духовну революцію». «Подія, якій судилося справити глибокий вплив на всю... подальшу історію східних слов'ян», зумовила характерний «розлам» та «невідповідність» між

¹⁰ Єленський В. Релігія та процес націєтворення // *Релігія і нація* / за ред. проф. Филипович Л.О. К.: Наукова думка, 2006. С. 188.

¹¹ Филипович Л. Етнорелігійне самовизначення українців: історичні етапи і характерні риси // *Релігія і соціум*. 2008. № 2. С. 70.

геополітичним розрахунком і духовною ціною дій князя Володимира¹². Світоглядний аспект зміни вірувань характеризувався не корекцією, а руйнацією старого заради нового¹³.

На київському ґрунті було створено власний руський синтез християнства. Запозичуючи із Візантії обрядові й культові форми, київське християнство не сприйняло візантійської теократії, цезаропапізму. Християнська церква в Київській державі не приділяла уваги специфічним формам візантійської набожності, буквализму, ритуалізму, що згодом знайшли сприятливі умови для розвитку на ґрунті московського християнства¹⁴.

Українські дослідники С. Кияк, П. Яроцький вважають київське християнство одним з найкращих способів здійснення Христової науки в усьому християнському світі. Київське християнство, як засвідчують ці дослідники, не знайшло свого продовження у московському християнстві, яке було зовсім іншим, цілком протилежним київському. Однією з істотних особливостей московського християнства була його схильність до обрядової, показової релігійності: зовнішнім, малозначущим, абсолютно не істотним для релігійного і церковного життя, справам надавалося такого значення, начебто релігійність виражається в зовнішніх ознаках, а тим часом зовсім нехтувалося, занедбувалося основне - внутрішнє вдосконалення людини¹⁵.

Дослідник П. Яроцький окреслює, що Київське християнство - це насамперед пріоритет внутрішнього змісту релігійності над його зовнішньою формою. Велику роль у цьому відіграв Києво-Печерський монастир, який став твердинею оборони самоврядності Київської церкви, захищаючи її від візантизації митрополитів-греків. Виникло протиріччя між практикою візантійського християнства та змістом християнського життя на Русі¹⁶.

Вітчизняній релігійній традиції була властива софійність, яка відображала ідею всюдисутності Бога. Весь світ киеворусичами сприймався як наповнення Логосом-Словом і Божественною мудрістю. Центром світобудови вважалася людина, оскільки жива та нежива природа сприймалися як призначені людині - господарю. У цьому виявився принцип антропоцентричності киеворуської традиції¹⁷.

¹² Лозко Г. Українське народознавство. К.: Зодіак-ЕКО, 1995. С. 21.

¹³ Колодний А. Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. Львів: Логос, 1996. С. 5.

¹⁴ Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. К.: Наукова думка, 1988. С. 75.

¹⁵ Кияк С. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи. Івано-Франківськ, 2006. С. 41.

¹⁶ Яроцький П. Роль релігії у формуванні українського народу // *Релігія і нація* / за ред. проф. Филипович Л.О. К.: Наукова думка, 2006. С. 91.

¹⁷ Білоус О. Вплив християнства на розвиток культури Київської Русі X-XIII ст. // *Християнство в Україні на межі третього тисячоліття*. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 113.

Історична генеза національного наповнення християнства в контексті етнорелігієгенезу є промовистим прецедентом інтервенції євангельської парадигми в національну культуру і водночас виявом самодостатності Київської церкви. Перший Київський митрополит - русич Іларіон аргументовано доводив, що християнство є досягненням усіх народів без винятку. Концепція Іларіона про роль християнства в історії й культурі прямо протилежна прагненню домінуючих на той час церков - Римської, Константинопольської, а згодом і Московської - до обраності й винятковості. Таку позицію можна розглядати як приклад етноконфесійної толерантності притаманної київському християнству¹⁸.

Свої релігійні погляди Іларіон викладає і захищає у творі «Слово про закон, благодать та істину», використовуючи метафоричну форму протиставлення Мойсеєвого Закону і євангельської благодаті, доводячи, що народи, які прийняли християнство від Візантії і Риму, мають перевагу над греками і римлянами, які «спорохнявіли в іудейській скупості»¹⁹. По суті, свою апологетику Київського християнства Іларіон включає у широкий контекст, створюючи власну концепцію помісної церкви²⁰.

Всесвітню історію Іларіон по філософськи уявляє як зміну двох епох. Першою була епоха Мойсеєвого Закону, епоха богообраності одного народу. Закон був надбанням виключно іудеїв. Роз'єднуючи народи світу, Закон служив обмеженій кількості людей, тримаючи решту людства в рабському стані. Нова епоха - епоха Благодаті, освітлена вченням Христа: «Іудеї не хотіли розповсюдження своєї віри на інші народи, а тільки на Іудею єдину. Християнське ж спасіння, благе і щире, поширюється на всі народи землі»²¹. Отже, Іларіон вузькоконфесійним (іудейським) і шовіністичним (візантійським) прагненням протиставляє ідею рівності всіх народів і всіх помісних церков, відкидаючи їхній поділ на «Церкви-матері» і «Церкви-доньки».

Автор «Слова...» акцентував на тому, що «не вливають вина нового, вчення благодатного у міхи ветхі, в іудейські, постарілі, а якщо так, то продеруться міхи»²², тобто для молодого Київського християнства не

¹⁸ Надточій Л.І. Історіософська концепція Іларіона Київського в есхатологічній перспективі // *Магістерум*. Вип.23. Історико-філософські студії. 2006. С. 37.

¹⁹ Іларіон, митр. Слово про закон і благодать та істину / пер., упорядкув., передм. В. Яременка. К., 2004. С. 21.

²⁰ Стецюк Р. Синтезуючий вплив західної та східної християнської традиції на релігійно-церковне життя Київської Русі // *Україна і Ватикан*. Серія збірників наукових праць. - Вип I: Українсько-Ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / За ред. А.Колодного. Івано-Франківськ. Київ, 2008. С. 311.

²¹ Іларіон, митр. Слово про закон і благодать та істину / пер., упорядкув., передм. В. Яременка. К., 2004. С. 20.

²² Іларіон, митр. Слово про закон і благодать та істину / пер., упорядкув., передм. В. Яременка. К., 2004. С. 20.

годилися «старі міхи» - візантійські форми християнства, візантійська теократія, візантійська обрядовість, буквалізм, який вбивав живий дух Євангелія. Таким чином, Іларіон захищав національну форму Київського християнства, виражав його зміст в національній культурі²³.

Виходячи з наведених теоретичних моделей Іларіона Київського можна поставити питання про те, яка з окреслених тенденцій переважала в процесі конструювання національного та релігійного модусу у творі митрополита Іларіона. Найбільш розгорнуто експлікується тема осмислення історії з точки зору теології в контексті есхатологічної проблематики. З'ясування того, які теми та мотиви розвинуті християнськими авторами в ході звернення до теми «останніх часів» надає можливість виявити специфіку історіософського мислення у філософській спадщині Київської Русі на ранніх етапах її становлення²⁴.

Сучасна Іларіонові дійсність, хоча й осмислюється митрополитом як завершальний етап земної історії, однак перемога «свободи та благодаті» над «ідолоською темрявою» перетворюється на дещо стале та абсолютне. Оптимізм Іларіонові позиції постає як доконане перебування у майже ідеальному стані. Саме таким настроєм перейнятий твір Іларіона, що прославляє поширення благодатної віри по всій землі аж до народу руського, митрополит всюди бачить підтвердження нового стану: тепер русичі вже християни, вже не ідолослужителі, вже не позбавлені надії²⁵. Такі рефлексії мислителя можна вважати провісниками українського націєтворення, важливо підкреслити те, що визначальну роль у цьому процесі відіграв релігійний чинник та його репрезентант – Київська церква.

«Слово про закон і благодать та істину» виступає відповіддю на філософські та богословські запити середньовічного давньоруського суспільства, своєрідною спробою співставлення релігійної віри митрополита з національними особливостями київського християнства, що на той час перебували на етапі зародження²⁶.

Таким чином серед особливостей концепції давньоруського богослова слід відзначити уявлення про трансформацію етносу в націю, як поступове розгортання боговшанування: на зміну менш досконалому стану буття

²³ Надточій Л.І. Історіософська концепція Іларіона Київського в есхатологічній перспективі // *Магістерум*. Вип.23. Історико-філософські студії. 2006. С. 36.

²⁴ Надточій Л.І. Історіософська концепція Іларіона Київського в есхатологічній перспективі // *Магістерум*. Вип.23. Історико-філософські студії. 2006. С. 37.

²⁵ Возняк С., Голянич М., Москаленко Ю. Філософська думка України: імена та ідеї. Івано-Франківськ, 2003. С. 9.

²⁶ Макарова А. Філософсько-релігійні погляди Іларіона Київського // *Християнство в Україні на межі третього тисячоліття*. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 54.

приходить більш досконале. У земній історії цей процес розгортається через прилучення до євангельської істини дедалі більшої кількості етнічних спільнот. Київській Русі у цьому процесі належить визначальне місце.

Етнонаціональна складова Київського християнства ґрунтувалася на викладених митрополитом Іларіоном засадах: кожна людина персонально відповідальна перед Богом, весь народ на чолі зі своїми володарями має дбати про загальнолюдські, суспільні справи (на цьому ґрунті формувалась патріотична складова Київського християнства).

Митрополит Іларіон надавав особливого значення відносинам між Церквою і державою: світська влада повинна дбати про державні, загальнонародні справи, а церковна, віронавчальна, пастирська влада – про добро душ. Однак при нагальній потребі духовні наставники повинні нагадувати і світській владі про її обов'язки, оскільки духовна влада відповідає за моральний стан народу.

Схожу позицію згідно з якою можна констатувати взаємовпливи етнічного та релігійного чинника у процесі історичної трансформації національної ідеї, обстоює Клим Смолятич. Незважаючи на достовірні історичні свідчення про багату писемну спадщину автора до наших днів дійшли лише два атрибутованих йому твори «Послання Климента, митрополита–руського до пресвітера Хоми», «У сиропусну суботу творячи пам'ять святим отцям»²⁷. Ці твори є однією з перших спроб у києворуській літературній традиції дати визначення поняттю філософія, використовуючи релігійні та етнічні критерії, що є складовими національно-релігійного наповнення. Крім того у творі стверджується важливість раціонального пізнання, на рівних з отриманим релігійним шляхом одкровенням.

Така спроба інтелектуалізації християнської світоглядної парадигми, на думку дослідниці Т. Лозової, є однозначно позитивною. Кліма Смолятича можна віднести до тієї когорти представників християнської філософської думки, що репрезентує раціоналістичну тенденцію. Визнаючи провідну роль розуму, середньовічний давньоруський мислитель вказує також на роль почуттів, що є опорою душі, керівником якої виступає розум²⁸.

Проблеми виникнення і розвитку світу, співвідношення понять нації і держави, Бога і людини, мислитель черпає з діалогу з античною культурою. Виразне співвідношення національного та релігійного подає К. Смолятич, вдаючись до пантеїстичних прийомів у поясненні пізнаваності Бога через

²⁷ Словарь книжников и книжности Древней Руси XI - первая половина XIV в. / под. ред. Д.С.Лихачова. Л.: Наука, 1987. С. 227.

²⁸ Лозова Т. Творчість Климента Смолятича як парадигма філософствування в духовній культурі Давньої Русі. *Філософські обрії*. №23. С. 48.

дослідження навколишньої природи: «Все, що знає розум, він знає завдяки почуттям, саме тому людська душа і розумна і чуттєва водночас, тому пізнання світу – сходінка до пізнання Бога»²⁹. Це сприяє оптимізації церковної та державної складових київського християнства.

Для вивчення впливу релігії на етнос варто звернутися до такого цікавого і демонстраційного процесу, як християнізація Русі. Дану історичну подію різновекторно досліджено, розкрито впровадження нової віри, її адаптація через пристосування до язичницького середовища, взаємодія з ним.

В контексті нашого дослідження нас цікавим є національний аспект самого процесу християнізації та його наслідків, тобто те, яка роль християнства в процесах етнокультурного розвитку поліетнічної Київської держави. Відомо, що церква підтримувала у населення різних земель Русі свідомість спільної релігійної належності, розчиняючи тим самим рудименти родоплемінних принципів. Досліджуючи середньовічну Київську Русь, В. Ричка визнав, що позитивна, консолідуюча на перших порах роль християнської церкви з часом була втрачена, а церква під впливом Візантії почала гальмувати об'єктивний плин процесів формування культурно-національної ідентичності українського народу³⁰.

Треба визнати, що християнство як державна релігія в X-XIII ст. прискорило кристалізацію етносу Київської Русі. Разом з тим, впровадження нової релігії сприяло втраті суспільством своєї релігійної, соціальної і культурної єдності. Як зазначає Л. Филипович, протягом століть поруч із християнством зберігається ще язичництво як релігія народних мас, які противилися (свідомо чи несвідомо) християнізації. Наслідком цього є наявність феномену двовір'я, який своєрідно поєднує язичницькі і християнські елементи у віруваннях народу. Відтак християнство на Русі довгий час існувало у народній (для широких мас) та ортодоксальній (для знаті і кліру) формах³¹.

Узагальнюючи аналіз особливостей національного наповнення києворуської християнської традиції, констатуємо, що етнорелігійний фактор беззаперечно екстраполюється на розвиток національно-релігійних відносин у київському християнстві. Ці відносини включають у себе весь комплекс зв'язків із релігійним феноменом як колективного, так і особистісного характеру. Таке формування є неперервним історично зумовленим процесом, що в різні історичні епохи характеризувалося відмінними

²⁹ Замалеєв А.Ф. Мыслители Киевской Руси. К.: Вища школа, 1987. С. 134.

³⁰ Ричка В.М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект). К., 1997. С. 43-44.

³¹ Филипович Л. Етнорелігійне самовизначення українців: історичні етапи і характерні риси // Релігія і соціум. 2008. № 2. С. 71.

соціально-філософськими, аксіологічними, етичними та національно-політичними мотивами. Протягом зазначеного історичного періоду були спроби інтеграції етносу на території Київської Русі із застосуванням релігійного чинника. Дані історично-релігійні пріоритети стали початком для консолідаційних процесів в українському народі.

Висновки. Саме запровадження християнства в Київській Русі реалізувалося князівською (тобто світською державною) владою з вагомими політично-національними пріоритетами. У цьому контексті було зацікавлення князівської влади сприяти церкві в активному поширенні християнської віри; поширенні освіти, писемності. При цьому саме церковними ієрархами проголошувалася ідея об'єднання всього народу Київської Русі через систему ціннісних орієнтацій (братолюбства, любові, милосердя) - релігійного світорозуміння. Християнство києворуської традиції заклало основні пріоритети ціннісно-життєвих, культурно-суспільних форм буття українського народу, що набули характерного релігійного забарвлення в наступні століття.

З моменту офіційної християнізації Київської Русі нова релігія набула на даній території характерних рис етнофора, реально функціонуючи в конкретному етнічному середовищі, що засвідчило її здатність адаптуватися до соціокультурних умов давньоруської держави. Завдяки християнству взаємини церкви і держави на Русі визначалася принциповою зумовленістю таких суспільних сфер, як релігія та політика.

Упродовж цього історичного етапу була закладений національний ідеал українського народу, яким виступає вільна людина як частина народу в середовищі вільних і духовно споріднених народів, що стало основою покликання України до побудови християнської культури на перехресті католицького та православного духовного простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білоус О. Вплив християнства на розвиток культури Київської Русі X-XIII ст. // *Християнство в Україні на межі третього тисячоліття*. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 113.
2. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. К.: Наукова думка, 1988. 261 с.
3. Возняк С., Голянич М., Москаленко Ю. Філософська думка України: імена та ідеї. Івано-Франківськ, 2003. 136 с.
4. Елиадэ М. Священное и мирское. М.: Изд-во МГУ, 1994. 144 с.
5. Єленський В. Релігія та процес націєтворення // *Релігія і нація* / за ред. проф. Филипович Л.О. К.: Наукова думка, 2006. С. 187-206.
6. Замалеев А.Ф. Мыслители Киевской Руси. К.: Вища школа, 1987. 181с.

7. Іларіон, митр. Слово про закон і благодать та істину / пер., упорядкув., передм. В. Яременка. К., 2004. 65 с.
8. Кияк С. Ідентичність українського католицизму : генезис, проблеми, перспективи. Івано-Франківськ, 2006. 361с.
9. Колодний А. Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. Львів: Логос, 1996. 182 с.
10. Лозко Г. Українське народознавство. К.:Зодіак-ЕКО,1995. 369 с.
11. Лозова Т. Творчість Климента Смолятича як парадигма філософствування в духовній культурі Давньої Русі. *Філософські обрії*. №23. С. 46-58.
12. Макарова А. Філософсько-релігійні погляди Іларіона Київського // *Християнство в Україні на межі третього тисячоліття*. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С.54.
13. Надточій Л.І. Історіософська концепція Іларіона Київського в есхатологічній перспективі // *Магістерум*. Вип.23. Історико-філософські студії. 2006. С. 37.
14. Ричка В.М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект). К., 1997 208 с.
15. Словарь книжников и книжности Древней Руси XI - первая половина XIV в. / под ред.. Д.С.Лихачова. Л.: Наука, 1987. С. 227
16. Стецюк Р. Синтезуючий вплив західної та східної християнської традиції на релігійно-церковне життя Київської Русі // *Україна і Ватикан*. Серія збірників наукових праць. - Вип І: Українсько-Ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / За ред. А.Колодного. Івано-Франківськ. Київ, 2008. С. 310-314.
17. Филипович Л. Етнорелігійне самовизначення українців: історичні етапи і характерні риси // *Релігія і соціум*. 2008. № 2. С. 68-76.
18. Яроцький П. Роль релігії у формуванні українського народу // *Релігія і нація* / за ред. проф. Филипович Л.О. К.: Наукова думка, 2006. С. 87-108.

REFERENCES

1. Bilous O. Vplyv khrystyianstva na rozvytok kultury Kyivskoi Rusi Kh-KhIII st. // *Khrystyianstvo v Ukraini na mezhi tretoho tysiacholittia*. – Ivano-Frankivsk: Plai, 2002. – S. 105-112 - S. 113.
2. Braichevskiy M. Utverzhennia khrystyianstva na Rusi. – K.: Naukova dumka, 1988. – 261 s.
3. Vozniak S., Holianych M., Moskalenko Yu. Filososfska dumka Ukrainy: imena ta idei. - Ivano-Frankivsk, 2003. – 136 s.
4. Elyadэ M. Sviashchennoe y myrskoe. – M.: Yzd-vo MHU, 1994. – 144 s.
5. Yelenskyi V. Relihiia ta protses natsiietvorennia // *Relihiia i natsiia* / za red. prof. Fylypovych L.O. – K.: naukova dumka, 2006. – S. 187-206.
6. Zamaleev A.F. Mыslytely Kyevskoi Rusy. – K.: Vyshcha shkola, 1987. – 181s.
7. Ilarion, mytr. Slovo pro zakon i blahodat ta istynu / per., uporiadkuv., peredm. V. Yaremenka. – K., 2004. – 65 s.
8. Kyiak S. Identychnist ukrainskoho katolytsyzmu : henezys, problemy, perspektyvy. – Ivano-Frnakivsk, 2006. – 361s.
9. Kolodnyi A. Fylypovych L. Relihiina dukhovnist ukraintsiv: vyjavy, postati, stan. – Lviv: Lohos, 1996. – 182 s.
10. Lozko H. Ukrainske narodoznavstvo. – K.:Zodiak-EKO,1995. – 369 s.
11. Lozova T. Tvorchist Klymenta Smoliatycha yak paradyhma filosofstvuvannia v dukhovnii kulturi Davnoi Rusi. – Filososfski obrii. - #23. – S. 46-58.
12. Makarova A. Filososfsko-relihiini pohliady Ilariona Kyivskoho / A.Makarova //

Khrystyianstvo v Ukraini na mezhi tretoho tysiacholittia. – Ivano-Frankivsk: Plai, 2002. – S. 49-55 - S.54.

13. Nadtochii L.I. Istoriosofska kontseptsiia Ilariona Kyivskoho v eskhatolohichnii perspektyvi // Mahisterum. - Vyp.23. Istoryko-filosofski studii. – 2006. – S. -34-38. –S. 37.

14. Rychka V.M. Tserkva Kyivskoi Rusi (sotsialnyi ta etnokulturnyi aspekt).– K., 1997 – 208 s.

15. Slovar knyzhnykov y knyzhnomy Drevnei Rusy KhI - pervaia polovyna KhIV v. / pod. red.. D.S.Lykhachova. – L.: Nauka, 1987. – 516 s. – S. 227

16. Stetsiuk R. Syntezuiuchy vplyv zakhidnoi ta skhidnoi khrystyianskoi tradytsii na relihiino-tserkovne zhyttia Kyivskoi Rusi / R.Stetsiuk // Ukraina i Vatykan. Seriia zbirnykiv naukovykh prats. - Vyp I: Ukrainsko-Vatykanski vidnosyny v konteksti suspilnykh i mizhkonfesiinykh problem / Za red. A.Kolodnoho. - Ivano-Frankivsk. - Kyiv, 2008. - S. 310-314.

17. Fylypovych L. Etnorelihiine samovyznachennia ukraintsiv: istorychni etapy i kharakterni rysy / L.Fylypovych // Relihiia i sotsium. – 2008. - # 2. – S. 68-76.

18. Yarotskyi P. Rol relihii u formuvanni ukrainskoho narodu / P.Yarotskyi // Relihiia i natsiia / za red. prof. Fylypovych L.O. – K.: Naukova dumka, 2006. – S. 87-108.

Дата надходження до редакції: 20.12. 2018